

УДК 340.1

Перещ Володимир Миколайович –

кандидат історичних наук,
доцент кафедри публічно-правових дисциплін
Університету сучасних знань

Егейська морська держава (XVI – перша половина XV ст. до н. е.)

У статті на основі писемних і археологічних джерел досліджуються масштаби та характер Егейської морської держави (т. з. талассократії). Автор здійснює спробу з'ясувати особливості системи адміністративного управління талассократії та визначити хронологічні рамки її існування. У результаті аналізу свідчень античних авторів та даних археології з'ясовано, що одні області егейського регіону перебували у повній, а інші – у частковій залежності від Криту, але стабільного, твердо фіксованого адміністративно-територіального устрою тут не склалося.

Ключові слова: егейський світ, дополісна Греція, крито-мікенська цивілізація, Егейська талассократія.

В статье на основе письменных и археологических источников исследуются масштабы и характер Эгейской морской державы (т. н. талассократии). Автор делает попытку определить особенности системы административного управления талассократии и хронологические рамки ее существования. В результате анализа свидетельств античных авторов и данных археологии автор заключает, что одни области эгейского региона находились в полной, а другие – в частичной зависимости от Крита, но стабильное, твердо фиксированное административно-территориальное устройство здесь не сложилось.

Ключевые слова: эгейский мир, дополисная Греция, крито-микенская цивилизация, Эгейская талассократия.

Analysing the archaeological and writing sources, the author of the article studies scale and essence Aegean sea-power (what is known as Thalassocracy). The author makes an attempt to determine the features of the administrative system and define the chronological limits of the Thalassocracy. Based on the analysis of evidence of ancient authors and archaeological sources, the researcher arrived at a conclusion, that some Aegean regions were completely depending and semi-dependent on Crete. But stable, firm fixed administrative-territorial system there didn't develop.

Key words: Aegean world, pre-polis Greece, Cretan-Mycenaean civilization, Aegean Thalassocracy.

Постановка проблеми. Серед великої кількості питань, що постали перед дослідниками державно-правових інститутів крито-мікенської цивілізації після археологічних відкриттів Г. Шлімана, А. Еванса, Дж. Пендлбері, Сп. Марінатоса та ін., одним з найважливіших є питання про масштаби та характер Егейської морської держави (т. з. талассократії). Від його вирішення значною мірою залежить правильне розуміння державотворчих процесів в античній Греції та в інших країнах стародавнього Середземномор'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість дослідників погоджується з тим, що розповіді античних авторів про встановлення критськими царями

влади на морі так чи інакше відображають ту ситуацію, яка склалася в Егейському світі між 1600 і 1450 рр. до н. е. Першовідкривач критської цивілізації Артур Еванс вважав, що острови Егейського моря, як і Балканська Греція, були залежними від Кносса колоніями [33, Vol. I. P. 23 f.; Vol. II. P. 571, 626, 757; Vol. IV. P. 281 ff., 297 f., 746 ff., 887; 8, с. 135]. Висновку, що Крит підкорив собі весь Егейський басейн, доходять такі авторитетні дослідники як Дж. Пендлбері, А. Тойнбі та А.А. Молчанов [21, с. 244; 20, с. 111, 212]. До повної довіри даним історико-міфологічної традиції закликає В.В. Шувалов [29, с. 30]. Деякі автори намагаються вирішити питання мінойської талассократії дещо обережніше,

зараховуючи до підвладних Криту земель лише Кікладські острови [18, с. 102 сл.; 6, с. 72 сл.; 32, Р. 130 ff.]. Інші автори часто ігнорують дані античної традиції і ставлять під сумнів повну політичну залежність від Криту навіть і кікладський архіпелаг [26, с. 124; 2, с. 219, 221; 3, с. 192 сл.; 38, Р. 282-291; 36, Р. 162].

Невирішені раніше проблеми. Вказані роботи ґрунтуються на глибокому аналізі наукової літератури та джерел. Однак, розвиток науки та поява результатів нових досліджень змушує нас поглянути дещо інакше на проблему масштабів та характеру Егейської морської держави.

У даній статті ми ставимо за мету з'ясувати масштаби та характер Егейської морської держави (XVI – перша половина XV ст. до н. е.)

Виклад основного матеріалу. У античних авторів ми зустрічаємо велику кількість згадок про встановлення царем Криту Міносом влади на морі. Так, наприклад, Фулідід у першій книзі своєї праці (Thuc. 1.4.1) зазначає: «Мінос раніше ніж будь-хто, як нам відомо з традиції, створив собі флот, заволодів більшою частиною моря, яке називається тепер Еллінським». Подібним чином висловлюється Діодор Сицилійський (Diod. 5.78.3): «Він [Мінос] також створив, численний воєнний флот, підкорив більшість островів і першим з еллінів встановив свою владу на морі». Високо оцінює критські морські збройні сили Платон (Leg. 706.b): «Він [Мінос] мав у своєму розпорядженні велику морську силу, у них [афінян. – В.П.] же не було ні воєнних кораблів, як тепер, ні корабельного лісу, з якого було б легко збудувати флот. Тому вони не змогли, наслідуючи моряків Міноса, самі стати моряками і відбити тоді ж ворогів».

У цілому античні автори дають нам велику кількість свідчень про панування, мирну колонізацію або, у крайньому разі, зв'язки критян з різними областями Середземномор'я (Thuc. 1.4.1; Hdt. 1.171; 1.173; 2.49; 4.45; 4.147-148; 5.59; 7.92; 7.170; Hom. Od. 7.321-326; 11.321-325; Paus. 1.19.4; 1.27.10; 7.2.5; 7.3.1-7; 7.4.1-8; 7.5.12-13; 9.5.1-2; 9.11.4-5; 9.33.2; 12.1; 44.3; Apoll. Rhod. 1.620 sq.; 3.1178 sq.; Apollod. 2.6.3; 2.7; 3.1-3; 3.15.8; 4.1-2; Diod. 4.2.1; 4.61.1-5; 4.77.5; 4.79; 5.49.2; 5.51.1; 5.56.1; 5.59.1-4; 5.79.1-3; 5.84.3; Strab. 6.3.2;

7.7.1; 9.2.3; 9.3.14; 10.3.19; 12.8.5; 13.1.48; 14.1.11; 14.1.19; 14.2.27; Plut. Thes. 15; 16; 20; Plat. Leg. 4.706 b; Ps.-Plat. Minos. 321 a; Isocr. Orat. 10.27; 10.68; 12.80; Eurip. Phoen. 638 sq.; Ovid. Met. 3.1-131; 7.1-150; 7.461 sq.; 8.152-262 9.443 sq.; 13.705 sq.; Verg. Aen. 3.104 sq.)

Існування Егейської морської держави, про яку розповідають античні автори, значною мірою підтверджується також і даними археології. На залежність Кікладських островів від Кносу найяскравіше вказують дані, отримані під час розкопок поселень в Айя Іріні (о. Кеос), Філакопі (о. Мелос) та Акротірі (о. Фера). Всі вони досягли стадії свого найвищого процвітання приблизно в XVII–XVI ст. до н. е., тобто у період «нових палаців» [3, с. 176; 2, с. 187, 197, 217]. Саме в цей час у їхній культурі особливо відчувається вплив Криту [3, с. 176 сл., 181 сл., 192; 2, с. 183 сл., 185, 187, 217; 20, с. 29, 103; 12, с. 14; 39, Р. 22 ff.; 13, с. 100, 105; 29, с. 25 сл.; 30, Р. 2 ff.; 31, Р. 27 ff.].

Залишки критських поселень також було виявлено на Делосі, Наксосі, Кіфері, Егіні, Хіосі, Самосі, Родосі, Карпатосі, Кіпрі, в Мілеті, Ерітрах, Клазомені, Угариті [15, с. 18; 7, с. 125; 26, с. 126; 28, с. 125 сл.; 19, с. 81, 92; 20, с. 103; 32, Р. 132; 29, с. 26; 17, с. 16 сл.]. Археологічні знахідки свідчать і про тісний зв'язок Криту з Балканською Грецією. У різних її місцях було виявлено велику кількість мінойської кераміки, а в місцевому грецькому мистецтві відчувається вплив мистецтва критського [6, с. 71 сл.; 29, с. 26; 33, Vol. I. P.551; Vol. II. P.697; Vol IV. P. 222, 227, 297 f.; 35, 38 ff., 46]. Особливо відчувається вплив Криту на Фіви та Арголіду [15, с. 74; 16, с. 117; 20, с. 29, 91]. Зокрема на території останньої, в поселенні Лерна археологи знайшли кераміку зі знаками, подібними до лінійного письма А [20, с. 29; 29, с. 26]. Написи лінійним письмом А, які також зустрічаються на мідних злитках з острова Сардинія та на кераміці, знайденій на островах Ліпара і Панарея (на північ від Сицилії) [14, с. 88; 20, с. 29; 29, с. 26 сл.; 34, с. 110], вказують на зв'язки критян із Західним Середземномор'ям.

Всі ці знахідки датуються, як правило, часом не раніше кін. XVII – поч. XVI ст. до н. е., і разом з даними античних авторів свідчать про залежність Егейського світу та інших

середземноморських регіонів від Криту [29, с. 27].

Для глибшого розуміння процесу утворення Егейської талассократії та її сутності слід, на нашу думку, звернути увагу на ту конкретну історичну ситуацію, яка склалася в егейському світі «напередодні» розглядуваного нами періоду.

Ще в III тис. критяни проявили себе як умілі мореплавці. Зображення вітрильних кораблів на критських печатках датуються кін. III – поч. II тис., проте самі ці кораблі могли існувати і за кілька століть до цього [4, с. 112; 37, Р. 357; 25, с. 161 слл.]. Плавання до далеких Середземноморських країн у торгових цілях вони, очевидно, поєднували із заняттями піратством [пор.: 4, с. 105 сл., 111 сл.; 5, с. 105; Thuc. 1.4-6]. Розвитку морської справи міноїців сприяло вже саме географічне положення Криту. Цей острів знаходиться на «перехресті» морських шляхів стародавнього Середземномор'я і, таким чином, ідеально пристосований для розгортання широкої сітки торгових та різних інших контактів [3, с. 573; 10, с. 88]. До торгових зв'язків критян також підштовхувала нестача металів на Криті, які вони змушені були купувати у інших народів. З іншого боку, тут було багато лісу, придатного для кораблебудування [3, с. 80; 19, с. 16; 29, с. 20].

Однак, до початку II тис. Крит по суті мало чим відрізнявся від інших регіонів Егеїди. Більше того, на загальному фоні культур егейського світу в період їх найвищого розквіту (бл. 2500–2200 рр. до н. е.) міноїська культура справляє враження досить відсталого та примітивного [4, с. 110; 12, с. 14].

Фактором, який дав критянам вирішальний поштовх до створення палацової цивілізації, було, на нашу думку, виникнення загрози вторгнення на Крит нових прибульців – ахейських греків, – які наводнили в цей час північну частину Егеїди. Тут вони зруйнували найрозвиненіші егейські культури, які вже починали виходити на рівень цивілізацій. Опинившись перед такою загрозою та все ж знаходячись на певному віддаленні від найнебезпечніших вогнищ ахейської агресії, критяни встигли здійснити підготовку до превентивних бойових дій. Очевидно, з метою отримання необхідних для затяжної війни

засобів та допомоги, критяни активізували свої торгові та дипломатичні контакти зі Сходом. Лише тепер міноїці зуміли створити стабільну систему контактів з країнами Східного Середземномор'я, у яких вони, за словами Ю.В. Андрєєва, знайшли не лише дефіцитні види ремісничої сировини, але – і це особливо важливо – «риночок нових ідей», широке поле життєво необхідної для них інформації [4, с. 112; 10, с. 90].

Все це сприяло розвитку палацових центрів, які, в свою чергу, ще на вищому рівні змогли організувати цю торгівлю. Очевидно, десь на цьому етапі з'являється необхідність тотального винищення піратства (спочатку, мабуть, на Кікладах, а потім і в інших місцях, де проходили морські шляхи), яке, безперечно, стало великою перешкодою для більш організованого плавання вже великої кількості навантажених дорогими товарами кораблів. Про здійснення таких заходів критян розповідає Фуکید (Thuc. 1.4): «[Мінос] намагався, як тільки міг, знищити на морі піратство, щоб забезпечити отримання прибутків». З цією метою критяни, очевидно, створили і воєнний флот, адже, як зазначає цей самий автор (Thuc. 1.8), саме «зі створенням флоту Міноса взаємні зв'язки на морі посилились (оскільки ним було очищено острови від розбійників і тоді ж більшість з них заселено колоністами)».

Правда, Ю.В. Андрєєв висловив сумніви з приводу того, що у Східному Середземномор'ї в епоху бронзи могли існувати справжні воєнні флоти [3, с. 195]. «Нічого не знаючи по суті про реальне панування на морі критських царів, – зазначає він, – обидва історики [маються на увазі Геродот і Фуکید – В.П.] могли будувати лише більш чи менш імовірні припущення і здогадки, ґрунтуючись перш за все на добре відомих кожному греку географічних фактах. Вони чудово розуміли, що держава, розташована на острові, ніколи не змогла б стати великою державою, загрожувати мешканцям інших островів і материка, вимагати від них данини і заручників, якби в її розпорядженні не було великого, добре оснащеного флоту. У тому, що це було саме так, Геродота і Фукідида переконували знову ж таки «свідчення» міфів» [3, с. 174 сл.].

Проте аргументи, наведені Ю.В. Андрєєвим, не є переконливими. Адже

контакти з країнами Східного Середземномор'я, які були встановлені Критом у першій пол. II тис. і відігравали величезне значення в житті критян, могли підтримуватися лише за умов безпечного мореплавства, яке можна було забезпечити лише за допомогою жорстко організованого воєнного флоту [21, с. 304; 13, с. 105; 20, с. 124; 29, с. 21].

До зовнішньої експансії критян підштовхувала і внутрішня ситуація, яка склалася на самому острові. Організація морської торгівлі в умовах палацової цивілізації викликала підвищення рівня життя критян, наслідком чого стало збільшення кількості населення на острові [2, с. 120; 40, Р. 129; 29, с. 20]. Також, очевидно, колонізація була наслідком ще й внутрішніх міжродових суперечок, посилення яких є характерним для племінних суспільств, які переходять до більш складного способу життя. Безперечно, найкращим методом врегулювання конфліктів у цьому випадку могла бути колонізація.

Ще одним, досить особливим, фактором, який сприяв зовнішній експансії критян, було те, що у державному житті Криту в період «нових палаців» велику роль відігравали жінки [23, с. 102-110; 24, с. 41-43; 1, с. 3-14], а в суспільстві все ще панували традиції родової солідарності [9, 700 слл.; 3, с. 583]. «Втеча» за море дозволяла мінойським чоловікам звільнитися з-під опіки своїх надокучливих, хоча й авторитетних «Матерів». Колоністи розуміли всі переваги *життя* в колоніях і завойованих землях над певною мірою пригніченим *існуванням* на «матріархальному» острові. Воюючи та займаючись торгівлею, вони могли швидко розбагатіти і вже на власний розсуд розпоряджатися своїм багатством. Також, очевидно, в таких умовах колоністи позбавлялися родової залежності та різних пов'язаних з нею традиційних зобов'язань.

Таким чином, у зв'язку з усіма цими обставинами поступово починається процес, який рано чи пізно повинен був перерости у планомірну політику, направлену до завоювання і колонізації навколишніх земель з одночасним винищенням піратства [пор.: 2, с. 184; 29, с. 21 сл.]. Такими, очевидно, були передумови створення Егейської морської держави. Один з оригінальних та цілком прийнятних поглядів на механізм її формування висловив

Дж. Пендлбері. «Створення цієї держави, – зазначає він, – починається з появи торгових факторій... Наступний етап починається, коли місцевий князь звертається до купців за допомогою проти свого сусіда і отримує її за певну плату. Так поступово і, мабуть, мирним шляхом велика частина країни опиняється під владою нових прибульців. Нарешті, настає момент, коли стають необхідними подальші придбання з метою боротьби з піратами або захисту місцевих володінь від зазіхання інших мореплавців» [21, с. 303 сл.].

Слід наголосити на тому, що організаторами Егейської морської держави були критські царі. Про це свідчать античні автори, які в один голос називають саме Міноса (а не просто критян) творцем талассократії. З античних авторів ми також дізнаємося, що у системі адміністративного управління «морської держави Міноса» верховні посади займали, як правило, родичі монарха, які, судячи з усього, були його ставлениками і представляли його владу [див. вказані вище посилання на античних авторів]. Очевидно, саме така практика забезпечувала монарху особистий контроль над здобутими землями.

На активну зовнішню діяльність критських царів указує також топонім Міноя, який зустрічається у різних частинах Середземномор'я. Про походження цієї назви від імені критського царя розповідає Діодор (Diod. 4.79.1): «Дізнавшись про втечу Дедала на Сицилію, [Мінос] вирішив здійснити проти неї похід. Зібравши потужний військовий флот, Мінос відплив з Криту і причалив в області Акраганта, в місці, яке після цього було названо за його іменем Міноєю». І далі (Diod. 4.79.5): «Після загибелі Міноса критяни, які залишилися на Сицилії підняли бунт по причині безвладдя, а оскільки підвладні Кокалу сікани спалили їхні кораблі, вони перестали думати про повернення на батьківщину і вирішили поселитися на Сицилії. Частина їх заснувала місто, яке було названо за іменем царя Міноєю». «В давні часи, коли Кікладські острови були необжиті, – продовжує у наступній книзі Діодор (Diod. 5.84.1–2), – Мінос, син Зевса і Європи, який царював на Криті і мав у своєму розпорядженні значні сухопутні і морські сили, встановив свою владу на морі і вивів з Криту багато поселень. Він заселив тоді більшість Кікладських островів

і розділив за жеребкуванням їх землі, а крім того оволодів значною частиною приморської Азії. Тому на островах і в Азії гавані мають критські назви і називаються Міноями».

Таке пояснення походження цієї назви рішуче заперечує Ю.В. Андреев, який звертає увагу на те, що в ті часи ще не існувало звичаю пов'язувати ім'я царя з назвою міста. Цей автор, як нам здається, досить необгрунтовано зараховує Міноса до вигаданих персонажів, а топонім Міноя намагається пов'язати з етніконом Міноя або Мнойя, який зберігся також у позначенні залежного, очевидно, корінного населення дорійського Криту [3, с. 513].

На нашу думку, саме в умовах, у яких монархія потребувала свого ствердження та пропаганди [22, с. 216-227], деякі здобуті критянами землі почали отримувати свої назви від імен найвидатніших царів, які такими заходами могли підкреслювати те, що ці землі належать не стільки Криту, скільки самій монархії.

Нарешті, на зв'язок критської монархії з зовнішньою експансією вказують розповіді античних авторів (Аполлод., II, 7; Паус., I, 27, 10) про те, що саме бик – уособлення монархічних кіл критського суспільства [23, с. 102 наст.] – спустошував землі Пелопоннесу.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що монарх, як ініціатор та організатор завоювань і колонізації, а також уособлення єдності розкиданих по всьому регіону земель, крім іншого, ще й мав користуватися у егейських морських володіннях набагато більшими на них правами, аніж будь-які інші політичні сили Криту.

Важливо, на нашу думку, задатися питанням: наскільки міцною була влада Криту або, точніше, критського монарха, в Егеїді? Відповідаючи на нього ми все ж будемо змушені визнати, що, незважаючи на часті згадки античних авторів про талассократію, навряд чи критські царі змогли організувати більш чи менш довговічну централізовану талассократію. Цьому заважав високий рівень мобільності населення егейського регіону та схильність його до постійних переселень у зв'язку з постійними загрозами ахейських та критських вторгнень. Тому хоча, очевидно, певний час після завоювань «Міноса» одні

області регіону могли знаходитися у повній, а інші – у частковій залежності від Криту, все ж навряд чи ми можемо говорити про жорсткі геополітичні структури з твердо фіксованими адміністративно-податними округами, які існували у державах Близького Сходу чи навіть безпосередньо на самому Криті [пор.: 3, с. 194].

На нашу думку, не обов'язково вважати, що Егейська морська держава існувала в рамках 1600–1450 рр. постійно (такої точки зору, здається, дотримується А.А. Молчанов [20, с. 88; пор.: 11, с. 7]). Нам здається, що Егейська талассократія, про яку розповідають античні автори, мала місце в історії, але все ж носила тимчасовий характер і навряд чи могла існувати постійно протягом цих років. Слід зазначити, що дані античної традиції не дають підстав стверджувати, що Егейська морська держава існувала хоча б сто, а не сто п'ятдесят років.

Також, очевидно, з послабленнями по тим чи іншим причинам монархічного режиму завойовані критянами землі ставали більш автономними або й взагалі незалежними.

Проте засвідчена археологією та античною традицією міноїзація Егеїди, а також відсутність укріплень на Криті дозволяють нам припустити, що критяни і міноїзовані жителі Егеїди (чи принаймні їхня міноїська верхівка) у період «нових палаців» мислилися певною мірою як єдина етнічна, політична та культурна спільнота, т.з. егейське койне. З Критом, який судячи з усього був лідером у регіоні, егейський світ могли об'єднувати спільні інтереси, пов'язані з зовнішньою торгівлею, необхідністю боротьби з піратством та ахейцями. Також, очевидно, ця єдність базувалася певною мірою на прив'язаності переселенців до батьківщини (точніше «землі матерів») [пор.: 27, с. 67] та приналежності правителів придбаних земель до одного царського роду, на чолі якого стояв кносський правитель.

Можна припускати, що спроби централізації влади могли періодично повторюватися і гарантом єдності на певний час міг знову ставати божественний монарх та його зброя.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки, ми можемо констатувати, що під контролем критян перебувала більшість островів Егейського моря, деякі області Балканської Греції та малоазійського

узбережжя. Визначено, що Егейська морська держава утворилася в процесі завоювань та мирної колонізації. Її створення було обумовлене внутрішніми та зовнішніми факторами. У системі адміністративного управління Егейської морської держави верховні посади займали, як правило, родичі монарха. Джерела не дають підстав стверджувати, що централізована Егейська морська держава існувала в рамках 1600–1450 рр. постійно. Стабільному існуванню морської

держави заважав високий рівень мобільності населення егейського регіону та схильність його до постійних переселень у зв'язку з постійними загрозами ахейських вторгнень. Тому, хоча певний час після завоювань критян одні області регіону могли знаходитися у повній, а інші – у частковій залежності від Криту, все ж навряд чи ми можемо говорити про твердо фіксований адміністративно-територіальний устрій, який існував у державах Близького Сходу чи навіть безпосередньо на самому Криті.

Список використаних джерел:

1. Андреев Ю. В. Миноийский матриархат / Ю. В. Андреев // ВДИ. – 1992. – № 2. – С. 3–14.
2. Андреев Ю. В. Островные поселения Эгейского мира в эпоху бронзы / Ю. В. Андреев. – Л. : Наука, 1989. – 232 с.
3. Андреев Ю. В. От Евразии к Европе. Крит и Эгейский мир в эпоху бронзы и раннего железа (III – начало I тыс. до н. э.) / Ю. В. Андреев. – СПб. : «Дмитрий Буланин», 2002. – 863 с.
4. Андреев Ю. В. Эгейский мир в преддверии цивилизации / Ю. В. Андреев // ВДИ. – 1995. – № 1. – С. 100–115.
5. Андреев Ю. В. Эгейский мир: природная среда и ритмы культурогенеза / Ю. В. Андреев // ВДИ. – 1994. – № 3. – С. 102–113.
6. Блаватская Т. В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н. э. / Т. В. Блаватская. – М. : Наука, 1966. – 255 с.
7. Блаватская Т. В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура / Т. В. Блаватская. – М. : Наука, 1976. – 188 с.
8. Богаевский Б. Л. Крит и Микены / Б. Л. Богаевский. – М.; Л.: Всемирная литература, 1924. – 257 с.
9. Богаевский Б. Л. Первобытно-коммунистический способ производства на Крите и в Микенах / Б. Л. Богаевский // Сб. Памяти К. Маркса. – М. ; Л. : Изд. АН СССР, 1933. – С. 677–730.
10. Бокиш Г. Дворцы Крита / Г. Бокиш // ВДИ. – 1974. – № 4. – С. 88–97.
11. Борухович В. Г. Зевс Миноийский / В. Г. Борухович // АМА. – 1979. – Вып. 4. – С. 3–26.
12. Виппер Б. Р. Искусство Древней Греции / Б. Р. Виппер. – М. : Наука, 1972. – 268 с.
13. Златковская Т. Д. У истоков европейской культуры (Троя, Крит, Микены) / Т. Д. Златковская. – М. : Изд. АН СССР, 1961. – 168 с.
14. Ильинская Л. С. Легенды и археология. Древнейшее Средиземноморье / Л. С. Ильинская. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
15. Колобова К. М. Из истории раннегреческого общества (о. Родос IX–VII вв. до н. э.) / К. М. Колобова. – Л. : Наука, 1951 – 181 с.
16. Колобова К. М. Находки цилиндров-печатей в Фивах и спор о Кадме / К. М. Колобова // ВДИ. – 1970. – № 2. – С. 111–120.
17. Лаптева М. Ю. Крит и Иония во II тыс. до н.э. (мифологическая традиция и археология) / М. Ю. Лаптева // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2004. – Вып. 3. – С. 11–30.
18. Ленцман Я. А. Рабство в микенской и гомеровской Греции / Я. А. Ленцман. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – 306 с.
19. Молчанов А. А. Посланцы погибших цивилизаций (Письмена древней Эгеиды) / А. А. Молчанов. – М. : Наука, 1992. – 92 с.

20. Молчанов А. А. Социальные структуры и общественные отношения в Греции II тысячелетия до н. э. (Проблемы источниковедения минойстики и микенологии) / А. А. Молчанов. – М. : ИВИ РАН, 2000. – 316 с.
21. Пендлбери Дж. Археология Крита / Пендлбери Дж. ; [пер. с англ. Я.М. Боровского] / Дж. Пендлбери. – М. : Изд. Иностранной литературы, 1950. – 472 с.
22. Перещ В. М. Деякі питання «мінойської монархії» / В. М. Перещ // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 1. – С. 216–227.
23. Перещ В. М. «Мінойський матриархат» (про роль чоловіка та жінки в державному житті мінойського Криту) / В. М. Перещ // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 24. – С. 102–110.
24. Перещ В. М. Мотиви «партійного тотемізму» в мінойському мистецтві (До питання про «мінойський матриархат») / В. М. Перещ // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2007. – № 89. – С. 41–43.
25. Петерс Б. Г. О морском деле в Эгейском мире / Б. Г. Петерс // История и культура античного мира. – М.: Наука, 1977. – С. 160-169.
26. Титов В. С. К изучению миграций бронзового века / В. С. Титов // Археология Старого и Нового Света. – М. : Наука, 1982. – С. 89–145.
27. Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие / С. А. Токарев. – М. : Наука, 1964. – 399 с.
28. Шифман И. Ш. Угаритское общество (XIV–XIII вв. до н. э.) / И. Ш. Шифман. – М. : Наука, 1982. – 395 с.
29. Шувалов В. В. Морская держава Миноса / В. В. Шувалов // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – 2003. – Вып. 2. – С. 17–30.
30. Barber R.L.N. Late Cycladic period: A Review / R.L.N. Barber // BSA. – London: MacMillan, 1981. – Vol. 76. – P. 2–18.
31. Branigan K. Minoan Colonialism / K. Branigan // BSA. – 1981. – Vol. 76. – P. 26–49.
32. Buck R. J. The Minoan Thalassocracy re-examined / R. J. Buck // Historia. – 1962. – Bd. 11. – P. 129–137.
33. Evans A. The Palace of Minos at Knossos / A. Evans – London : University Press, 1921. – Vol. I. – 721 p.
34. Guido M. Sardinia / M. Guido. – New York : Praeger, 1963. – 277 p.
35. Hooker J. T. Mycenaean Greece / J. T. Hooker. – London ; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1980. – xiii, 316 p.
36. Matz Fr. The maturity of Minoan civilization / Fr. Matz // САИ. – 1973. – Vol. II. – P. 557–581.
37. Renfrew C. The emergence of civilization: Aegean in the third mill. B.C. / C. Renfrew. – London: Methuen, 1972. – 329 p.
38. Starr Ch. G. The Myth of The Minoan Thalassocracy / Ch. G. Starr // Historia. – 1954/55. – Bd. 3. – P. 282–291.
39. Wiener M. H. Crete and the Cyclades in LM I: The Tale of the Conical Cups / M. H. Wiener // МТ. – Stockholm: Svenska institutet i Athen, 1981. – P. 17–26.
40. Willetts R. The civilization of ancient Crete / R. Willetts. – Berkeley: University of California Press, 1977. – 279 p.